

8. Политика формирования нового исторического сознания и мировоззрения народа Казахстана. [URL:https://mypresentation.ru/presentation/politika-formirovaniya-novogo-](https://mypresentation.ru/presentation/politika-formirovaniya-novogo-) (дата обращения: 05.03.2022)

ӘОЖ 93/94

ҰЗАҚБАЙ ҚҰЛЫМБЕТОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛДЕР ҚҰҚЫҒЫ МӘСЕЛЕСІ

Нурбаева Дина Замирбековна
dina.nis01@gmail.com

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, тарих факультетінің 1-курс
PhD докторанты

Ғылыми жетекшісі - т.ғ.д. З.О. Дукенбаева

«Сіздер, совет әйелдері, комсомолдық жігерлеріңмен кеңес шаруашылық орындардан тиісті көмекті талап етіп, ала біліңіздер. Тәрбие жұмыстарыңызды жөндеуге тырысып, бұл жолдағы міндеттеріңізді орындау жолында басшы адамдарға «дамыл бермейтін» болыңдар. Сонымен қатар әйелдер арасындағы жұмыстарды ойдағыдай жолға қою ісі қолынан келетін активтердің басын құрауға сіздер бізге мықтап көмек берулеріңіз қажет» - деген бастамалар Ұзақбай Құлымбетовтың 1936 жылы «Қазақстан» баспасында жарық көрген Қазақстан қыз-келіншектерінің республикалық I съезіндегі «Совет әйелдері - толық праволы азамат» тақырыбында жасаған баяндамасының басты мақсаты болатын [1, 169-бет].

Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің өз құқықтарын тиімді пайдалана отырып, қоғамның алға жылжуы үшін аянбай еңбек етулеріне бастама жасайды. Өз баяндамасында Кеңес үкіметі жеткен жетістіктердің көбісі әйелдердің жасаған қызметтерінің арқасында екендігін атайды. Сонымен қатар Кеңес халқының жартысынан көбін құрайтын әйелдер қауымының мұң-мұқтажын түсініп, оған қолғабыс етпеудің дұрыс еместігін де айтады. Басшылық қызметте отырған ер азаматтардың көп жағдайда мән бере бермейтін әлеуметтік мәселелерді шешуде әйелдердің рөлі жоғары екендігін тілге тиек етеді. Бұл пікірлер мен бастамалар Ұзақбай Құлымбетовтың әйелдер қауымына деген ерекше құрметі мен ілтипаты, сонымен қатар жанашырлығынан туындаған болуы керек. Өйткені әйелдердің сауатты болып, ерлермен қатар қызмет жасап, тұлғаға айналу жолында қызмет етуін қолдап, өз қызметі барысында әрқашан қолдау көрсетуге дайын болғандығын оның өмір жолындағы өнегелі іс-әрекеттерінен де көре аламыз.

Қазақ әйелінің жай-күйін жақсы білетін Ұзақбай Құлымбетов революцияға дейінгі қазақ әйелдерінің тауар секілді сатылып, ескі салт-дәстүр салдарынан жап-жас қызды сексеннен асқан шалға еріксіз беруі туралы айта келе қазақ қызының болашақ тағдырын өз қолына алу керектігін сөз еткен. Сонымен қатар халық арасында сауаттылық деңгейінің өте төмендігін сөзге тиек етеді. Ал қыздардың сауаттығы туралы ауыз толтырып айтарлықтай жағдай болмағаны да мәлім [1, 164-бет].

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін халық арасында «сауатсыздықты жою» жолында іс-шаралар жүргізілген болатын. 1930-1940 жылдардағы халық арасындағы сауаттылық деңгейіне келетін болсақ, халықтың сауаттылығының салыстырмалы түрде жоғары деңгейі неғұрлым урбандалған Қарағанды облысында – 83,3%, оның ішінде ерлерде – 83,3%, әйелдерде – 75,3% байқалды, одан әрі Алматы облысында – 79,3% (ерлерде 87,5%, әйелдерде – 70,8%), Солтүстік Қазақстан облысында-79,2% (тиісінше 88,2 және 69,4%) байқалды. Семей (77,8%), Батыс Қазақстан (77,5%), Шығыс Қазақстан және Ақтөбе тұрғындарының сауаттылығы орташа республикалық деңгейден біршама жоғары болды-77,2%-дан. Сауаттылық орташа республикалық деңгейден төмен Жамбыл (73,1%) және Гурьев (71,6%) облыстарында байқалады. Сауаттылықтың неғұрлым төмен деңгейі – 70%-дан төмен Оңтүстік Қазақстан тұрғындарының – 68,9% – ы (ерлерде – 79,3%, әйелдерде-56,1%) болды. Қала

тұрғындарымен салыстырғанда ауыл тұрғындары арасында, әйелдер арасында ерлермен салыстырғанда сауаттылық деңгейі Қазақстанның барлық облыстарында төмен екені байқалады.

Сауаттылықтың ең жоғары деңгейі 9-19 жас аралығында болды, ол 1926-1939 жылдары 26,7% – дан 96,0% – ға дейін өсті, оның ішінде ерлерде-33,8% - дан 97,1% - ға дейін, ал әйелдерде-18,8% - дан 94,9% - ға дейін. 20-49 жастағы адамдарда сауаттылық деңгейі 24,1% – дан 77,4% – ға дейін көтерілді, оның ішінде ерлерде-35,9% - дан 87,2% - ға дейін, әйелдерде-11,8% - дан 65,5% - ға дейін. 50 және одан жоғары жастағы адамдарда сауаттылық, әрине, төмен болды, бірақ олардың деңгейі айтарлықтай өсті – 11,5% – дан 31,4% – ға дейін, оның ішінде ерлерде-19,6% - дан 49,6% - ға дейін және әйелдерде-2,9% - дан 15,2% - ға дейін [2].

Халық арасында жүргізілген сауатсыздықты жою жұмыстарды жоғарыдай көрсеткіштерді көрсеткенімен, іс жүзінде халықтың сауаттылық деңгейі әлдеқайда төмен болатын. Соның ішінде әйелдердің сауат ашуы мәселесі өзекті болатын. Өйткені әйелдердің білім алуы былай тұрсын, олардың қоғамдағы статусының өте төмен болғандығын Ұзақбай Құлымбетовтың келтірген деректерінен де көрсек болады.

Ұзақбай Құлымбетов әйел мен еркектер арасындағы теңсіздік сияқты капитал қоғамынан, ескі заманнан қалған ең сорақы қалдықты толық жою жөніндегі жасалған қолайлы жағдайларды ойдағыдай пайдаланбай отырғандықты атайды. Ескілік қалдықтар деп:

- Көп әйел алушылық, қалың мал беру, әмеңгерлік, жасы жетпей үйлену және т.б.
- Колхоздардағы рушылдық, туысқандық, ағайын-қарындастық секілді ескі әдеттердің қалдығын пайдаланып, бетін жасырып, колхозшы әйелдердің еңбегін дұрыс пайдаланбау;
- Әйелге деген өрескел, тіпті айуанша қараушылық фактілері. Әйелдерге еркектерінің нәпсісін орындайтын адам деп қарайтындар кездеседі;
- Белсенді әйелдер қызметке отырса да, оларға толық қолдау берілмейді.
- Қазақ әйелдерін басшылық қызметке көтермеу мәселесі;
- Әйелдер арасындағы сауатсыздық, шала сауаттылық мәселелерін атайды.

Патша үкіметі кезеңінде әйелдердің хәлі адам аярлық болатын. Патша үкіметінің полициялары, ерінің қорлығынан, тепкісінен құтыламын деген әйелдерді қорғау былай тұрсын, қайта құлдықта, тепкіде қалдыра бергендігін Ұзақбай Құлымбетов өз баяндамасында айтқан болатын.

Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің асқынған жағдайы туралы: «Қазақ салтында некесіз туған баланы «жансыз» туған бала деп атаған екен. Ондай талай нәрестелер қорғансыз қалып отырған, оны қорғау жолы тек өлтіріп тастау деп шешкен қатаң талаптар қазақ жерінде орын алған. Бұл жағдайдың астарында патша үкіметінің жезөкшелік, дене сатушылық секілді сұмдықтардың орын алуынан болатын еді. Орыс халқында «тауық құс емес, әйел кісі емес», қазақтарда «шашы ұзын, ақылы қысқа» деген әйелдерді кемсіту мақалдары таралып кеткен»- деген ақпараттар береді [1, 164-бет].

Дегенмен қазақ әйелінің жағдайы тек кеңес үкіметі орнағаннан кейін реттеле бастады деп біржақты пікір айту қате болар. Өйткені революцияға дейінгі қазақ әйелдерінің жағдайы туралы Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, тарих ғылымдарының докторы Жанат Құндақбаева өзінің «Модернизация ранней советской эпохи в судьбах женщин Казахстана, 1920-1930 годы» атты монографиясында революцияға дейін қазақтардың нақты гендерлік рөлдері және символикалық толықтырудың жоғары деңгейі бар өзіндік әлеуметтік ұйымы болғанын жазған. Оның негізінде ер мен әйел арасындағы патриархалды келісім болған. Мұнда автор Дениз Кандиотти (Дениз Кандиоти) теориясына сүйенеді. Соған сәйкес, қазақ қоғамындағы патриархалдық қатынастарды үстемдік – бағыну қатынастары ретінде емес, көшпелі тұрмыс жағдайында әлеуметтік қатынастар жүйесінің теңгерімін қолдау тетігі ретінде қарастырған. Революцияға дейін қазақтарда шаруашылықтың үш түрі болған – көшпелі, жартылай көшпелі және жартылай отырықшы. Бірақ барлық фермаларда ынтымақтастық деңгейі жоғары болды, өйткені олар өте көп жұмыс істеді. Малды сумен қамтамасыз ету ең шығынды қызмет болды. Бірақ қысқы жайылым физикалық күш - жігерді қажет етті, өйткені көбінесе қалың қардан

кейін малға табиғи шөптерге қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін жайылымдарды тазарту қажет болды. Қоғамның барлық мүшелері еңбек қызметіне қатысуға тиіс болды. Тек кейбір балалар, қарттар, науқастар мен босанған әйелдер қатысқан жоқ. Яғни қазақ қоғамында әйелдердің өзіндік міндеттері мен құқықтары болған [3].

Оның барлығы салт-дәстүрмен біте қайнасып, әйелдердің басты міндеті отбасы мен отағасының жағдайын жасау болған. Дегенмен тұрмыс құру мәселесі бойынша әйелдің пікірі мен келісімі қарастырыла бермеген. Бала тәрбиесінде де қыз баланы туғаннан бастап «жат жұттық» ретінде қарап, ерекше құрмет көрсеткен. Қазақ қыздары отбасындағы әкеге деген, ер адамға деген құрметті көріп өскеннен кейін де тұрмыс құрғаннан кейін соны әдетке айналдырған.

Ұзақбай Құлымбетов өз сөзінде дінде «әйелдерді қатты ұста, ұра бер» деген жағдайлардың бар екендігін атап өткен. Соның салдарынан әйелдерді ұрып-соғу, қорлау деген сұмдықтардың орын алғандығын айтады [1, 165-бет].

Бұл халық арасында ислам дінін дұрыс түсінбеудің және дінге қарсы саясаттың салдарынан таралған деп санаймын, өйткені исламда әйелдерге ерекше құрмет көрсетіледі. Ол туралы Мұхаммед пайғамбар (ол кісіге Алланың игілігі мен сәлемі болсын): «Сендердің ең жақсыларың - әйелдеріңе жақсы, көркем қарым-қатынаста болғандарың» деп хабар береді. Ислам дінінің кейбір заңдарын өз пайдасына теріс пайдаланып жүргендер аз болмады. Олар өз әйелдеріне күң секілді қарап, қорлық көрсеткен. Ол туралы талай тарихи, әдеби шығармалар жазылған да болатын.

Қазақ әдебиетіндегі ХХ ғасырдағы басты тақырыптардың бірі – әйелдер құқығы болатын. Тақырып төңірегінде жазушыларға қалам тартуға себепші болған қазақ арасындағы қарапайым салт-дәстүрлердің немесе саяси жағдайлардың құрбанына айналған арулар тағдыры болатын. Қазақ халқы қыз балаға ерекше мән беріп өсіруімен қатар қызға «жат жұрттық» деп қараудан болар, бәлкім ХХ ғасырдың ортасына дейін қыздардың құқықтары аяқ асты болғандығын тарихи шығармалардан, тарихи оқиғалардан да естіп келеміз. Құқығының аяқ асты болып, тағдыр тәлкегіне түскен арулар туралы қалам тербеген жазушыларымыздың қатарында: Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек» романы, Міржақып Дулатов «Бақытсыз Жамал», Бейімбет Майлин «Шұғаның белгісі», Ғабит Мүсірепов «Ұлпан» романдары дәлел бола алады. Аталған тақырып төңірегінде жазылмаған қаншама тағдырлар бар екендігін ойлай беріңіз. Шығармаларда сол кездегі қазақ жерінде орын алған саяси жағдайлардың құрбандары мен ескі әдет-ғұрыптың сарқыншақтары салдарынан тағдыр тәлкегіне ұшыраған арулар жайлы жазылған болатын.

Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романында Қазан төңкерісінен кейінгі орыс офицерлерінің бойжеткен Ақбілекті зорлауы және Ақбілектің кейінгі қасіретті тағдыры туралы болса, Міржақып Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романында әкесінің арманы үшін құрбан болған, сүйгеніне қосыла алмаған және сүймеген адамға тұрмысқа шығып оның тарапынан қорлық, зәбір көрген қыздың тағдыры сөз болған. Бейімбет Майлиннің «Шұғаның белгісі» повесінде Шұға мен кедей отбасынан шыққан мұғалімнің махаббаты баяндалған, олардың бақытына балта шапқан әдет-ғұрып, әлеуметтік теңсіздікті сынға алынған. Ғабит Мүсіреповтың «Ұлпан» романында жас Ұлпанның өзінен қырық жас үлкен бай Еснейге тұрмысқа шығып, кейіннен бір аймақты сәтті басқара алғандығын бейнелейді.

Ұзақбай Құлымбетов әйелдерге октябрь революциясының арқасында, ұлы көсемдер Сталин мен Лениннің данышпандық басшылығы арқасында – әйелдерге деген теңсіздік, қорлық тамырынан жойылды дейді.

Теңдік, бостандық алдық деп қуанған әйелдер қауымының жағдайы бір онжылдықта қайтадан қорлықпен зомбылыққа толған жоқ па? Енді ерлерінен емес, саясаттан таяқ жеген болатын. Алысқа ұзамай Ұзақбай Құлымбетовтың жұбайы Әйеш пен оның балалары қудалаға ұшырап темір торға қамалған болатын. Ұзақбай Құлымбетов өзі құруға ат салысқан үкіметтің қарапайым халыққа жалған айыппен құрсау саларын білмеген еді. Ол құрсау өзінің мойнына да салынған болатын. Сталиндік қуғын-сүргіннің кезінде «халық жаулары» деп айдар тағылған тұлғалардың әйелдерінің адам төзгісіз жағдайы туралы айтылмай келе жатырған

деректер өте көп. Кейіннен аталмыш «халық жауларының» отбасы мүшелері талай қуғынға түсіп, ата-тегін жасырып өмір сүруге мәжбүр болды. Тек қана кінәсіз қудалауға ұшыраған бабаларының есімі талай жылдан кейін ақталып, халыққа ақ-қарасы айқын болғаннан кейін ғана бойларын еңсере бастады. Әлі де ақталмаған қаншама тұлғалар мұрағатта өз уақытын күтуде?!

Сол зұлмат кездерді басынан кешіргендер ғана оның қаншалықты ауыр және қиын болғандығын жаза алады. Солардың бірі Ұзақбай Құлымбетовтың қызы Орынша Қарабалина болатын. Орынша Қарабалина-Қазыбаеваның 2009 жылы жарық көрген «Жүрек сыры» ғұмырнамалық хикаят кітабы босқынға ұшыраған ұрпақтың тағдыры арқылы қазақ ұлтының басына түскен нәубет, өмірлік мұраттарға адалдық жайы, ғұмырнамалық хикаят ретінде берілген [4, 3-бет].

Бұл еңбекте автор Ұзақбай Құлымбетовты «халық жауы» деп ұстап әкеткеннен кейінгі оның ағайын-туыстарының бір-бірінен ажырап қалып, тарыдай шашылып бірі түрмеге, бірі айдауға кетіп, өз әкелелерінің атын жасырып кешкен күндері турасында айтылады. Бастысы «өз әкенің «халық жауы» болғанығына балаларын сендірген заманның қасыретін атайды. Ең қорқыныштысыда, ең өкінішітісі де осы болатын». Өздер туып өскен ортада халық сыйлаған азаматтың баласынан «халық жауының бөлтіріктері» деген атаққа ие болған балалар тағдыры өз алдына жазылатын бір шығарма.

Қорытындылай келе Ұзақбай Құлымбетов қазақ әйелдерінің тағдыры мен болашағына бей-жай қарай алмаған азамат. «Бір қолымен бесікті бір қолымен әлемді тербеткен» аналардың жағдайы тұтастай бір қоғамның жағдайының бастауы екендігін ескереді. Қоғамдағы әйелдердің мәртебесі жоғары болса, өскелең ұрпақ ұлағатты болатындығы ата-бабаларымыздан келе жатқан даналық. Ұзақбай Құлымбетовтың өткен ғасырдың 20-30 жылдары ұсынған бастамалары әлі күнге дейін өз мәнісін жойған емес. Әлі де біздің қоғамымызда әйелдер мәртебесі өз деңгейінде болмай отыр. Егер әйелдер қауымына болашақ ұрпақтың бастамашысы ретінде қарайтын болсақ, онда әйелдерді саясатта да, ғылым саласында да және тағы да басқа маңызды салаларда қолдауды арттыру керек.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Смағұлова С.О., Сатенова М.Р., Оразов Р.Е. Ұзақбай Құлымбетов. Материалдар мен құжаттар жинағы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. - 416 б.
2. Асылбек М.Х., Асылбекова Ж.М. Население Казахстана между Всесоюзными переписями населения 1926 г. и 1939 г. <https://iie.kz/?p=4615>
3. <https://www.caa-network.org/archives/22003/modernizacziya-rannej-sovetskoj-epohi-v-sudbah-zhenshin-kazahstana-1920-1930-gody-intervyu-s-avtorom-monografii>
4. Қарабалина-Қазыбаева, Орынша. Жүрек сыры. - Алматы: Ан Арыс, 2009. -318 б.

ӘОЖ 93/94

ДЖАДИДИЗМ ИДЕЯСЫНЫҢ ТҮРКІСТАН МҰХТАРИАТЫНА ЫҚПАЛЫ

Нурсейтова Ляйля Маратовна

Puella86@mail.ru

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Гуманитарлық-педагогикалық институты «Тарих» білім беру бағдарламасының 1 курс магистранты, Қызылорда, Қазақстан
Ғылыми жетекші – т.ғ.д., профессор Б.Ж. Абжаппарова

Қаралыстырылып отырған жұмыста ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың басында Түркістанда джадидтер қозғалысының пайда болуы мен таралуы және олардың қызметі талданып сарапқа салынбақ.

Түркістанда мұхтариат құру идеясының кезеңіне дейін Түркістан патриархалдық қағидаларға сүйене отырып өмір сүріп, гүлдеп, дамып келді. Және бұл қағидалардың да, әрине,